

Андрій Хоптяр,
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

МАЛОДОСЛІДЖЕНІ БАШТИ В ОПИСАХ КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ XV–XVII СТ.: ЛОКАЛІЗАЦІЯ, ДАТУВАННЯ, ПРИЗНАЧЕННЯ

Стаття висвітлює деякі аспекти з історії розбудови кам'янецького замку, зокрема, характеризує низку малодосліджених башт, заданих в описах замку XV–XVII ст.

Ключові слова: *описи Кам'янецького замку, вежа Стара Рожанка, вежа Ружицька, вежа Чотиригранна, вежа Чорна, вежа Граняста.*

Історія Кам'янець-Подільського замку з XII ст. налічує цілу низку етапів розбудови, в ході яких суттєво змінювались його межі та обриси. Фортифікації замку періодично модернізувались згідно вимог часу та військово-інженерної думки. Почасті, застарілі оборонні сегменти було простіше знищити, ніж перебудувувати їх на новий лад. Відтак до нашого часу не зберіглася ціла низка укріплень і башт, які були зруйновані за різноманітних обставин. Дане дослідження присвячено спробі висвітлення історичних фактів про деякі з них.

Дослідженням фортифікацій Кам'янця-Подільського займалося чимало давніх і сучасних істориків. Зокрема, даної тематики у своїх працях торкалися такі історики-краєзнавці XIX – поч. XX ст., як П. Батюшков, В. Гульдман, Ю. Ролле, О. Сементовський, Ю. Сіцінський [1; 6; 15; 16; 19]. В радянську добу естафету досліджень перейняли Т. Будянська, Г. Хотюн, І. Винокур, Є. Пламеницька [2; 6]. Тоді ж значну теоретичну та методологічну базу з історії фортифікацій сформували у своїх працях науковці В. Яковлев та П. Раппопорт [13]. У наш час розробкою вказаної проблеми займаються українські дослідники Л. Баженов, О. Будзей, Л. Виногородська, І. Данілов, О. Пламеницька, В. Степанков [3; 4; 12], працівники Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника П. Болтанюк, Р. Майор, І. Старенький [2; 7]. Чимало нових аспектів відкрив у своїх дослідженнях М. Петров, автор ґрунтовної монографії з історії Кам'янця XV–XVIII ст. [11] Наполегливо та фундаментально працювали на цією темою польські історики З. Горнунг, Д. Колодзейчик, Р. Круль-Мазур, Т. Новак, Я. Куртика та ін. [17; 18]. Однак, незважаючи на вагомий внесок вищезгаданих науковців щодо розкриття білих плям вказаної теми, вона ще далека від остаточного історичного висвітлення і зберігає гостру актуальність сьогодні.

Серед джерел, що проливають світло на розбудову й функціонування укріплень, особливо цінними є описи Кам'янецького замку XV–XVII ст. Всього таких описів налічується п'ять: 1494 р., 1544 р., 1570 р., 1572 р., 1613 р. [12, с. 609–611; 6, с. 214–231; 8; 9]. Вказані документи несуть основні відомості про наявні сучасні башти, їх назви, призначення та роль в оборонній системі цитаделі й міста. Також в описах є ряд башт та інших об'єктів, що не збереглися до сьогодні, проте відігравали важливе значення в різні часи існування фортечного комплексу.

Одним з визначних фортифікаційних елементів свого часу в Кам'янецькому замку була башта **Стара Рожанка**. Приблизна локалізація башти можлива уже на основі фактів, поданих у наявних джерелах. В описі замку 1494 р. на місці гіпотетичного розташування Старої Рожанки згадується «башта проти Скали» [12, с. 609–611] (зараз м. Скала-Подільська, на північний захід від Кам'янця – А. Х.), що стояла на скелі (тобто на схилі над урвищем). Опис 1544 р. свідчить, що Стара Рожанка височіла «між старими воротами та новими» [6, с. 217]. Як відомо, старі ворота розташовувались у західній стіні замку, та, очевидно, були знищені внаслідок великої перебудови Іова Претфуса у 1540-х рр. Тоді ж, північніше

та нижче по схилу, за проектом Претфуса постали нові ворота. Для їх побудови в товщі скелі видовбали нижню терасу (Пригородок), а схил вирівняли для облаштування дороги до міста [6, с. 216–218].

Уточнити гіпотетичне місцезнаходження Старої Рожанки дозволяють наявні археологічні дослідження. Так, дослідники Л. Виногородська та П. Болтанюк припускають, що знайдена ними під час розкопок західної частини Північного бастиону у 2011 р. заокруглена в плані кам'яна конструкція і є Стара Рожанка [4, с. 127]. Таке твердження, на нашу думку, є найбільш наближеним до істини.

Таким чином, якщо взяти до уваги матеріали археологічних досліджень і факти, наявні в описах, можна констатувати, що Стара Рожанка мала круглу або напівкруглу форму та розташовувалась у 7–8 м на північ від сучасної башти Рожанки, на схилі урвища над Смотричем. Вона виступала наріжною фланкуючою баштою північно-західного зламу укріплення і примикала до старої напільної брами. Це також одна із трьох мурованих веж (разом з Протоденною та Західною), що у XIII–XV ст. формували західне оборонне прясло замку. З бойових ярусів башти добре прострілювались як простір перед Старою брамою, так і скельний схил. Це дозволяло оборонцям контролювати північно-західні підходи до замку. За описом 1544 р. також відомо, що біля Старої Рожанки на схилі розташовувалась прямокутна мурована лазня (4,5×4 м), що з північного боку спиралась на шестиметрові стовпи. Ця споруда, згадана й в низці пізніших описів, певний час могла виступати одним з оборонних вузлів нової брами. Перехід від лазні до Старої Рожанки планували перетворити на бойову галерею-горницю, яка захищала б нові ворота, проте, очевидно, ця ідея так і не була реалізована [6, с. 217]. Локалізація лазні відіграє важливу роль у визначенні загальної схеми забудови північно-західної частини замку, адже, за описами, вона примикала одразу до старої та нової брам, а також до Старої Рожанки. О. Пламєницька у своїх дослідженнях висловлює думку, що лазня розташовувалась впритул до західних оборонних стін на одній лінії зі старою брамою та Старою Рожанкою, розділяючи їх [12, с. 609–611]. Однак, на нашу думку будівля лазні мала б знаходитись дещо східніше, тобто позаду Старої Рожанки. Таким чином, вона граничила з усіма вищезгаданими об'єктами.

Якщо провести аналогію з іншими баштами західного прясла, Стара Рожанка гіпотетично збудована у XIII–XIV ст., тобто відноситься до пізньої руської або ранньої литовської доби існування замку [2, с. 119–123]. Очевидно, вона є однією з найстаріших його веж. Ймовірно, з перебудовою північного сегменту оборонних мурів та появою башт Рожанки й Лянцкоронської на початку XVI ст., Стара Рожанка втратила своє оборонне значення. Опис 1544 р. містить відомості про її майже цілковиту зруйнованість: «знищена і змиршавіла настільки, що жодної бійниці на верху її не було» [6, с. 217]. Архітектор Іов Претфус планував розчистити та реконструювати башту, відновити її верхній бойовий ярус для захисту нової брами. Також з-під башти мали прорити хід-тайник до криниці над річкою. Ймовірно, ці плани так і не були втілені в життя, адже в описах 1570 та 1572 рр. на місці башти зазначена комора, а хід-тайник тягнеться з іншої замкової башти – Ружицької¹ [9, с. 118–119].

Відомості про вежу **Ружицьку**, містяться в описах 1544 р. та 1613 р. В описі 1544 р. вона згадується в такому контексті: «Справа від коридору [в західній стіні] знаходиться нова кам'яна стіна, зведена на старій, протяжністю 28 ліктів (14 м). На одній висоті з вказаною вище стіною, всередині башти Ружицької є приміщення, давно відбудоване. З цього приміщення веде хід в другу, меншу горницю. У цьому приміщенні пробита стіна та облаштований вихід. Від цієї башти по замковій стіні можна пройти до башти «Чорної» та до старих замкових воріт» [6, с. 226]. Хоча опис 1613 р. не містить згадки про «Ружицьку вежу», є всі підстави вважати, що вказана в документі башта Детинчова – це вежа Ружицька: «Над брамою [від поля] з правого боку комора без дверей, кам'яна кухня без димоходу. З сіней

1 У цих описах вона означена як «Магазин» або «Комора».

навпроти – таємний хід із земляним склепінням йде аж до башти Детинчої, де саджають в'язнів. З цієї башти був вихід до Дитинця, але зараз він замуrowаний, щоб в'язні не тікали» [8, с. 99]. Таким чином, згідно описів, Ружицька впритул примикала до вежі Рожанки з її південно-східного боку. Це триповерхове, чотирикутне в плані приміщення, яке, вірогідно, мало господарське призначення. Фактично, Ружицька ніколи не була повноцінною оборонною баштою, а слугувала допоміжним приміщенням для розширення внутрішнього простору башти Рожанки. Описи 1570 р. та 1572 р. прямо називають це приміщення «магазином, з якого веде тайник до колодязя над річкою» [9, с. 119]. Іншими словами, Ружицька використовувалась як велика триповерхова комора для зберігання різноманітного устаткування чи замкових припасів. Питання ж часу побудови Ружицької залишається відкритим. Виходячи з наявної інформації, вона була збудована між 1505 р. (рік побудови башти Рожанки) і 1544 р., коли ця господарська вежа вперше з'являється в писемних джерелах.

Черговим малодослідженим об'єктом фортифікації замку є башта **Чотиригранна**, що згадується в джерелах початку XVII ст. Так, опис 1613 р. свідчить: «По правій стороні пригородку [від міста] в мурі порожній ковальський комин, далі мурована стайня з ганком, покрита новим дахом. Далі чотиригранна башта, з фундаменту має підвал (склеп), сходи до нього з двору погані. Підвал має маленькі сіни, ізбу-комору, прохід до вбиральні. На вищій поверх дерев'яні сходи до сіней, там дві комори з вікнами, третя – від річки – для стрільби. Ізби покриті гонтом». Таким чином, опис дає можливість локалізувати об'єкт у місці потовщення зовнішньої стіни нижньої тераси замку (т. зв. Пригородок), навпроти башти Чорної. З бойових ярусів Чотиригранної вежі, ймовірно, контролювалися підходи до міста з боку Польських фільварок. Очевидно, нижній ярус та підвал використовувалися як комори чи господарські приміщення [8, с. 103].

Найвизначнішою серед втрачених та малодосліджених башт кам'янецького замку є вежа **Чорна**. Ця чотириярусна мурована, фланкуюча башта розташовувалась на північно-східному розі замку. Вежа, як відомо, знищена вибухом у серпні 1672 р. після капітуляції польського гарнізону та в ході підготовки замку до передачі туркам. Від вибуху тоді загинув один із керівників оборони міста Єжи Володичевський. Сьогодні локалізація вежі не представляє труднощів, адже у 2008–2009 рр. її фундаменти були виявлені в ході археологічних досліджень. На лінії північного прясла замкових мурів, неподалік від башти Нової Східної, був знайдений мурований прямокутний фундамент, з габаритами 11×11 м і з товщиною стін до 3 м. Сьогодні, на основі археологічних досліджень та писемних джерел, можна з впевненістю стверджувати, що знайдені фундаменти є залишками Чорної вежі [12, с. 238–243].

На відміну від проблеми локалізації башти, питання її датування досі породжує гострі дискусії та залишається далеким від розв'язання. Архітектор, автор однієї з концепцій зародження та розвитку Кам'янця О. Пламеницька вважає, що башта була побудована за князів Коріатовичів у 1360–1380 рр. [12, с. 238–243]. Дослідники ж П. Болтанюк та Л. Виноградська висловлюють припущення, що Чорна вежа збудована у першій чверті XV ст. У той час Великий литовський князь Вітовт, розгромивши Тевтонський орден в битві під Грюнвальдом, проявляв чималу ініціативу щодо укріплення фортець і замків на східних кресах. Таким чином, башта могла бути збудована між 1410 (битва під Грюнвальдом) і 1430 (смерть Вітовта) роками [2, с. 119–123].

Першу ж писемну згадку про башту ми зустрічаємо в описі замку 1494 р. Там вона згадана, як «башта, обернена до міста, добре накрита, але не оббита» [12, с. 609–611]. Багатими на факти щодо згаданої вежі є й пізніші описи замку. Згідно з описом 1544 р., башта потребувала капітального ремонту: «збудована здавна, змиршавіла та запустіла» [6, с. 219]. Джерело також торкається її оборонних можливостей та призначення. Окрім захисту прилеглої до башти північно-східної частини замку, з її верхніх ярусів передбачалось обороняти підходи до Руської брами. Надзвичайно цікаві факти містяться і в наступних описах 1570, 1572

та 1613 рр. Ці документи містять відомості про годинник та годинниковий дзвін над четвертим ярусом Чорної вежі. В описі 1613 р. наведені такі факти: «При башті, названій «Чорна» вище четвертого поверху – дах, в котрім годинник несправний, над яким баня, новооббита бляхою» [8]. З описів також відомо, що цей годинник давав вказівку відремонтувати Миколай Потоцький, кам'янецький староста у 1570-1572 рр. [9, с. 119]. Очевидно, після ремонту механізм не пропрацював і 40 років. Відкритим залишається питання і про призначення годинника на Чорній вежі. Якщо годинник призначався для інформування подорожніх, що під'їжджали до Польної брами та проїжджали замковим пригородком, циферблат мав бути розвернутий в північно-західний бік. За умови ж, що годинник лаштувався для внутрішнього користування, тобто для гарнізону замку, його циферблат мав би розташовуватися з південного, внутрішнього боку Чорної вежі. Не можна виключати також, що годинник мав два і більше циферблатів, орієнтованих як назовні, так і всередину замку. Примітно, що годинники в баштах діючих замків-фортець були не надто поширеним явищем для тогочасної інженерної думки. Серед європейських замків і фортець XVI–XVII ст., схожим чином годинник розташовувався в годинниковій (надбрамній) башті Белградської фортеці, вежі Цитлогге в Берні, башті-дзвіниці в замку Кенігсберга та Спаській башті Кремля.

Напевне, найменш дослідженими вежами замку XVI–XVII ст. є дві вежі, названі в описах «Згнила» та «Граняста». Башти згадуються в кількох джерелах з історії замку. Так, опис 1572 р. свідчить: «Там же біля муру потайник (бойова галерея в південній стіні пригородку над урвищем) мурований аж до мосту до Дитинця. Ідучи у Дитинець із Пригородку, по правій стороні мосту башта мурована неприкрита (Нова Східна). По лівому боці того ж мосту є дві вежі, одна мурована, друга дерев'яна» [9, с. 118–120]. З наступного опису 1613 р. стає зрозуміло, що вежі давно не ремонтувались, адже дерев'яна уже просто згнила, а кам'яна, названа Гранястою, так і залишилась не накритою [8, с. 109–111]. Нажаль, наявна інформація не дає змоги достеменно встановити ані час побудови башт, ані їх місцезнаходження. Можна лише припускати, що Граняста вежа розташовувалась над вищезгаданою підземною галереєю з південного боку укріплень. Таким чином, вежі могли контролювати підходи до Руської брами та відтинок Хотинського шляху з боку Карвасар.

Насамкінець, варто підсумувати, що усі згадані башти свого часу відігравали вагомую роль в оборонній системі замку і міста. Переважна більшість серед них була зруйнована в ході модернізації та перебудови замкових укріплень. Виняток становлять башти Чорна (зруйнована у серні 1672 р. внаслідок підриву порохових складів) та Ружицька (збереглася до наших днів). Потенційний науковий інтерес можуть становити подальші дослідження як згаданих об'єктів, так і інших маловідомих башт, таких як Вежа над ровом, Порохова, Тютюнова та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Батюшков П. Н. Подолия. Историческое описание / П. Н. Батюшков. – СПб: Типогр. Высоч. утвержд. Тов-ства «Обществ. польза», 1891. – 401 с.
2. Болтанюк П. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський / Петро Болтанюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам.-Поділ. держ. іст. музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 119–123.
3. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с.
4. Виногородська Л. Елементи фортифікації Північного бастиону Старого замку Кам'янець-Подільського / Лариса Виногородська, Петро Болтанюк // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 126–130.
5. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Краєзнавство. – 1999. – № 1–4. – С. 10–21.

6. Гульдман В. К. Памятники старины в Подолии / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский: типогр. Подол. губ. правл., 1901. – 293 с.
7. Кам'янець-Подільський замок. Туристичний путівник / Ростислав Майор, Ігор Старенький, Андрій Хоптяр. – Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2016. – 28 с.
8. Михайловський В. М. Описи кам'янецького та летицівського замків 1613 р. / В. М. Михайловський // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2008. – Т. 18. – С. 102–109.
9. Мошак М. І. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залоги та обороноздатності міста / М. І. Мошак // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. II Всеукр. наук.-практ. конф. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – С. 117-125.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил. справочник-каталог. В 4-х т. / гл. редкол.: Н. Л. Жариков (гл. ред.) и др. – К.: Будівельник, 1983 – Т. 3. Хмельницькая область. – 375 с.
11. Петров М. Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
12. Пламеницька О. Castrum Camenecensis. Фортеця Кам'янець: (пізньоантичний-ранньомодерний час) / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2012. – 672 с.
13. Раппопорт П. А. Древние Русские крепости / П. А. Раппопорт. – Москва: Наука, 1965. – 87 с.
14. Расщупкін О. І. Кам'янець на Поділлі / О. І. Расщупкін, С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я. І., 2017. – 128 с.
15. Сементовский. А. М. История Города Каменец-Подольска / А. М. Сементовский. – СПб: б/и, 1862. – 241 с.
16. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Евфимий Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
17. Krol-Mazur R. Miasto trzech nacji. Studia z dziejow Kamienca Podolskiego w XVIII wieku. / Renata Krol-Mazur. – Krakow: Avalon, 2008. – 690 s.
18. Kurtyka J. Podole w czasach jagiellońskich. Studia i materiały / Janusz Kurtyka. – Kraków: Societas Vistulana, 2011. – 635 s.
19. Rolle J. A. Zameczki Podolskie na Kresach Multańskich, Tom II. Kamieniec nad Smotryczem / D Antoni J. Rolle. – Warszawa: Naklad Gebethnera i Wollffa, 1880. – 304 s.